

mû'l-verâ' bi-a'lâmi'l-hüdâ (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1399/1979, s. 286-301; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 85, 164-455; İbn Tâvûs, *Muhecû'd-da'avât ve menhecû'l-ibâdât*, Tahran 1322, s. 217-218; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 308-310; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXII, 133-134; Zehbî, *Târîhu'l-İslâm: sene 181-190*, s. 417-419; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 183; İbn İnebe, *Umde-tü't-tâlib*, Beyrut, ts. (Dârü mektebeti'l-hayât), s. 225-228; Meclisî, *Biḥârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, XLVIII, tür.yer.; Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, *Câmî'u kerâmâti'l-evliyâ'*, Kahire 1329, II, 269-270; Semîre Muhtâr el-Leysî, *Cihâdû's-Sî'a fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut 1398/1978, s. 250-251; A'yânü's-Sî'a, II, 5-12; M. Beyyûmî Mehrân, *el-İmâme ve Ehlü'l-beyt*, Beyrut 1995, III, 72-103; Hamid Algar, "İmâm Mûsâ al-Kâzım and Süfi Tradition", *IA*, LXIV (1990), s. 1-14; R. Strothmann, "Mûsâ Kâzım", *IA*, VIII, 667-668; E. Kohlberg, "Mûsâ al-Kâzım", *EP* (İng.), VII, 645-648; Avni İlhan, "Atebât", *DİA*, IV, 49-50.

MUSTAFA ÖZ

MÛSÂ KÂZİM EFENDİ

(ö. 1920)

Osmanlı şeyhülislâmı.

1275'te (1858-59) Erzurum'un Tortum ilçesinde doğdu. İlk öğrenimine memleketinde başladı. Ardından Balıkesir'de bulunan dedesi Nûreddin Efendi'nin yanına gitti ve başta Selâhaddin Ali Şuûrî Efendi olmak üzere çeşitli hocalardan ders aldı. Oradan İstanbul'a geçerek Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şâkir Efendi gibi kişilerden okudu. 1888'de icâzet aldı. Aynı yıl açılan imtihanı kazanarak müderris oldu ve Fâtih Camii'nde ders vermeye başladı. Hocalığı sırasında talebeleri arasında Muallim Nâci ile Ahmed Midhat Efendi de bulunuyordu.

1896 yılında İstanbul ruûsunu alan ve 1900'de Mekteb-i Hukuk Mecelle muallimliğine tayin edilen Mûsâ Kâzım Efendi ardından Mekteb-i Sultânî akaid muallimliğine, Dârülfünun ve Dârülmuallimîn hocalıklarına getirildi. Bu arada mahreç pây-

Mûsâ Kâzım
Efendi

sine yükseldi, 14 Şubat 1907 tarihinden itibaren kendisine Halep mevleviyeti tevcih edildi. Aynı yıl içinde Bâb-ı Meşihat Tedkîk-i Müellefât Meclisi başkâtipliğine ve daha sonra bu meclisin üyeliğine tayin edildi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ardından Maarif Nezâreti'nde kurulan Meclis-i Kebîr-i İlmî'ye, ayrıca Meclis-i A'yân'a üye oldu. Ocak 1910'da teşkil edilen Sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa, 30 Eylül 1911 tarihinde oluşturulan Sadrazam Said Paşa, 8 Mayıs 1916'da kurulan Sadrazam Said Halim Paşa ve 4 Şubat 1917 tarihinde teşkil edilen Talat Paşa kabinelerinde şeyhülislâm olarak görev yaptı. Talat Paşa kabinesinde ayrıca Evkaf Nezâreti vekilliğinde bulundu. Dört defa geldiği meşihat makamında toplam beş yıl bir ay dört gün kalmıştır.

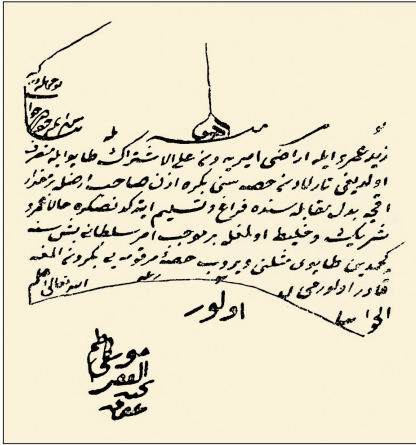
Şeyhülislâmlık görevinden ayrıldığı dönemlerde Medresetülkudât ve Medresetülvâizîn'de muallimlik yapan Mûsâ Kâzım, I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Damad Ferid Paşa hükûmeti tarafından itihât ve Terakkî Cemiyeti liderlerinin tutuklanması üzerine Said Halim Paşa ve diğer arkadaşlarıyla birlikte Bekirağa Bölüğü'nde hapsedildi. Burada oluşturulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanarak 13 Temmuz 1919 tarihinde on beş yıl kürek cezasına çarptırıldı; ancak mahkemenin kararını ağır bulan Sultan Vahdeddin cezasını üç yıl sürgüne çevirdi (yargılama süreci için bk. *Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâti Zabıt Ceridesi*, s. 194-203; Kocahanoglu, s. 52-53, 493-495; kürek cezasının sürgüne çevrilmesi konusunda bk. Türk-geldi, s. 247-249). Mûsâ Kâzım sürgün bulunduğu Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat etti ve Edirne Murâdiye Camii'nin haziresine gömüldü. Ağır başlı, olgun ve faziletli bir kişiliğe sahip olduğu kaydedilir.

İcâzet aldığı 1888'den II. Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen sürede klasik bir Osmanlı âlimi olarak fıkıh, İslâm felsefesi ve tasavvufu ilgili çeşitli konular üzerinde yoğunlaşan Mûsâ Kâzım, II. Meşrutiyet günlerinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye olmuş, bu dönemde cemiyetin ilmiye şubesinde Manastırlı İsmâil Hakkı, Mustafa Âsım Efendi, İsmâil Hakkı İzmirli, Hamdi Efendi (Elmallı), Sabri Efendi (Mustafa Sabri Efendi) gibi âlimlerle birlikte Meşrutiyet'in yararları ve İslâm'a uygun bir sistem olduğu konusunda makale ve eserler kaleme almış, daha sonra da şeyhülislâmlıkla ödüllendirilmiştir. Mûsâ Kâzım on iki yaşında Nakşibendî tarikatına girmiş ve tasavvufu ilişkisini hayatının sonuna kadar devam

Mûsâ Kâzım Efendi'nin el yazısı, imzası ve mührünün bulunduğu bir dilekçe (İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, nr. 520)

ettirmiştir (*Yakın Tarihimiz*, I/3 [1962], s. 94). Bir taraftan, Meşihat'a bağlı Meclis-i Meşâyih'in reisliğini yaparken diğer taraftan 1911 yılında faaliyete geçen Cem'iyet-i Süfiyye'nin başkanlığını yapıyordu. Ancak Mûsâ Kâzım'ın bir şeyhülislâm olarak tasavvufu yakından ilgilenmesi, dönemin diğer bir süfi teşkilâtı olan Cem'iyet-i Süfiyye-i İttihâdiyye taraftarlarınca eleştirilmiştir (*Muhibbân*, II/5 [1329], s. 140-141; *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 295-300; Kara, *Din, Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 250). Bu arada masonluğu kabul ettiğine dair çeşitli ithamlarla karşılaşan Mûsâ Kâzım (bu konudaki en ciddi çalışma için bk. Zarcone, II, 201-208) 14 Kasım 1911 tarihinde bir beyannâme yayımlayarak mason olmadığını ilân etmiştir (*Yakın Tarihimiz*, I/3 [1962], s. 94). Onun dönemindeki önemli faaliyetlerden biri de yeni ortaya çıkan bazı dinî meselelere cevap vermek ve İslâm'a muhalif cereyanlarla mücadele etmek amacıyla 25 Şubat 1918'de Şeyhülislâmlığa bağlı Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye'nin kurulmasıdır. Mûsâ Kâzım'ın şeyhülislâmlığı zamanında şer'î mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne devredilmesiyle ilgili tartışmalar olmuş ve kendisi bu girişimlere karşı çıkmıştır. Ayrıca bütün vakıfların bir genel müdürlük bünyesinde toplanarak şeyhülislâmlığa bağlanması konusuna önem vermiş ve bu konuda çalışma yapmıştır (Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 104-107). Mûsâ Kâzım'ın, Batı medeniyeti karşısındaki tavrı ve gerçek bir medeniyetin ancak hakiki bir dinle kurulabileceğine dair görüşleri sebebiyle kendi döneminde İslâmcılar'la aynı görüşleri paylaştığı görülmektedir. Ancak

Mûsâ Kâzım Efendi'nin bir fetvası (İlmîyye Salnâmesi, s. 628)

İttihat ve Terakî'nin etkin bulunduğu ve bu cemiyet sayesinde şeyhülislâmlik yaptığı dönemlerde Meşrutîyet'i savunduğu, böylece bazı muhafazakâr İslâmcı aydınlardan farklı bir çizgi takip ettiği, hatta ıslah ve yenileşme konusundaki temayülleriyle Osmanlı Devleti'nin ilerici ve gelişmeci âlim tipinin bir temsilcisi haline geldiği söylenebilir.

Eserleri. 1. *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul 1324 r.). Risâle ayrıca Külliyyât içerisinde de yer almıştır. 2. *İslâm'da Cihad* (İstanbul 1333). Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti tarafından ücretsiz olarak dağıtılan risâle daha sonra Külliyyât içerisinde de yayımlanmıştır. 3. *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri* (İstanbul 1334). 4. *Saîvetü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (İstanbul 1335). Mûsâ Kâzım'ın Ahmed Midhat Efendi'ye verdiği tefsir derslerinin Ahmed Midhat Efendi tarafından kaleme alınmasıyla meydana gelen bir eser olup Bakara sûresinin 73. âyetine kadar gelmektedir. 5. *Zevrâ ve Havrâ* (İstanbul 1335). Celâleddin ed-Devvânî'nin mebde ve mead konusundaki görüşlerini içeren *ez-Zevrâ ve'l-Havrâ* adlı eserinin tercümesidir. 6. *Külliyyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım* (İstanbul 1336; nşr. Ferhat Koca, Ankara 2002). Müellifin çeşitli dergilerde neşredilen makaleleri, bazı risâleleri, konferansları ve beyannâmelerini içermektedir. 7. *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fi islâhi'l-fetâvâ et-Türkiyye* (DİB Ktp., nr. 173). Mûsâ Kâzım'ın itikad, tahâret ve namazla ilgili toplam elli iki fetvasını ve bunların Arapça kaynaklarını ihtiva etmekte-

dir (nşr. Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları* içinde, İstanbul 2002, s. 220-232). Ferhat Koca, ayrıca onun *İlâveli Mecmûa-i Cedîde* ve *Ceride-i İlmîyye*'de yayımlanmış bazı fetvalarını da derlemiştir (a.g.e. içinde, s. 145-218). 8. *Tercüme-i Vâridât* (Süleymaniye Ktp., Yazma Başılar, nr. 2174; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. K. 564). Şeyh Bedreddin Simâvî'nin tasavvuf ve vahdet-i vücûda ilgili *Vâridât* adlı eserinin tercümesidir. Mûsâ Kâzım bu çalışmada serbest bir tercüme tekniği uygulamış ve metnin daha kolay anlaşılabilmesi için zaman zaman kendi düşüncelerini de çeviriye katmıştır. Mahmut Sadettin Bilginer, Seyyid Muhammed Nûrî'l-Arabî'nin *Vâridat Şerhi* adlı eserinin neşrinde bu tercümeden bazı nakillerde bulunmuştur (s. 32, 59). 9. *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 313, 991, 1444; Belediye, nr. K. 433; Tercüman Gazetesi Ktp., nr. 342; Yapı ve Kredi Bankası Sermet Çifter Araştırma Ktp., nr. 26). Cemâleddin Muhammed Karamânî Nûri'nin 950 (1543) yılında Arapça kaleme aldığı vahdet-i vücûda dair eserin tercümesidir.

İttihat ve Terakî Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Hey'et-i İlmîyyesi tarafından neşredilen *Mevâiz-i Diniyye* adlı eserin (İstanbul 1328) I. cildinde Mûsâ Kâzım'ın "İstibdat, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliyye" (s. 25-30) adlı bir makalesi yanında *Akdü'l-hakâyık* (Mekteb-i Sultânî'de verdiği derslerle ilgili) isimli bir akaid risâlesinin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Onun, İmam Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si ile İbn Rüşd'ün ona verdiği cevap üzerindeki çalışmaları *Külliyyât*'ta yer almaktadır (s. 139-196). *Sırât-ı Müstakim*'de de birçok makalesi bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mûsâ Kâzım Efendi, *Zevrâ ve Havrâ*, İstanbul 1335, s. 1-2; a.mlf., *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. K. 991, vr. 1^a; a.mlf., *Tercüme-i Vâridât*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. K. 564, vr. 1^a; a.mlf., *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fi islâhi'l-fetâvâ et-Türkiyye*, DİB Ktp., nr. 173, vr. 1^{a-b}, 44^{a-b}; İstanbul Mütüfûlûğu Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Dosya nr. 520; *İlmîyye Salnâmesi*, s. 626-628; *Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, s. 194-203 (13 Şevval 1337 / 12 Temmuz 1335 tarih ve 3595 numaralı *Takvîm-i Vekâyi'* gazetesiyle birlikte); Seyyid Muhammed Nur, *Vâridat Şerhi* (haz. Mahmut Sadettin Bilginer), İstanbul 1979, s. 32, 59; *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 295-300; Ali Fuat Türkoglu, *Görüp İştiklaklerim*, Ankara 1949, s.

247-249; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 236-237; Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul 1973, s. 100-121; a.mlf., *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1981, IV-V, 157-158; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47-72; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Şeyh Bedreddin ve Vâridat*, İstanbul 1987, s. 337; D. Kushner, "Şeyh-ül İslâm Musa Kâzım Efendi's Ideas on State and Society", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler, Ankara 1990, s. 603-610; Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1990, s. 250, 304-310; a.mlf., "Cumhuriyet Öncesi Tasavvufî Yayın Organları ve Cemiyetler", *Fikir ve Sanatta Hareket*, sy. 8, İstanbul 1979, 16-22; a.mlf., "Cem'iyyet-i Sûfiyye", *DİA*, VII, 335; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakî'nin Sorulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998, s. 52-53, 493-495; *Muhibbân*, II/5, İstanbul 15 Cemâziyelülâ 1329 / 1 Mayıs 1327, s. 140-141; *Yakın Tarihimiz*, I/3, İstanbul 15 Mart 1962, s. 94; Th. Zarccone, "Soufisme et franc-maçonnerie à la fin de l'Empire ottoman: l'Exemple du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1850-1920)", *Anatolia Moderna: Yeni Anadolu*, II, Paris 1991, s. 201-208; Feryal Tansuğ, "II. Meşrutîyet Döneminde İslâmcılık ve Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi", *Doğu Batı*, I/3, Ankara 1998, s. 119-132.

FERHAT KOCA

MÜSÂ KÂZİM KÜLLİYESİ

Bağdat'ta
on iki imamdan
Mûsâ el-Kâzım'ın kabri etrafında
teşekkül eden külliye.

Bağdat'ın batı yakasında bulunan ve Kâzimeyn adıyla anılan külliye, Mûsâ el-Kâzım ile (ö. 183/799) torunu Muhammed el-Cevâd'ın (ö. 220/835) mezarları etrafın-

Mûsâ Kâzım Külliyesi'nin planı

